

**Гласні-євреї у складі Чернігівської міської думи: ключові засади
Положень 1870, 1892 рр. та їх реалізація**

У контексті ліберальних реформ 60-70-х років XIX ст. Чернігів потрапив до кагорти міст, де населення здобуло право формувати на виборній основі інституції громадського управління. Представлені вони були розпорядчим органом – думою й виконавчим – управою на чолі з міським головою. Межі їхньої компетенції охоплювали різноманітні сфери життєдіяльності міста від господарсько-побутової до соціальної, і, що важливо, самоврядні структури могли визначати джерела доходів до місцевого бюджету й напрями його освоєння.

Законодавча база стосовно міського самоврядування трансформувалася з огляду на суспільно-політичну ситуацію в країні та з урахуванням результатів роботи виборних органів. Чинними були два Положення – 1870 і 1892 рр. й низка «Продовжень» початку XX ст., якими корегувалися базові засади реформи 1892 р.

Для Чернігова, з його поліетнічною структурою, принципово значимим ставало питання про рівні умови отримання виборчих прав й обрання до самоврядних інституцій представників однієї з найбільших національних громад – єврейської. Її чисельність зумовлювалася, насамперед, тим, що місто увійшло до так званої «смуги осілості». Відповідно до Положенням 1835 р. вона окреслювалася на українських теренах Волинською, Подільською, Катеринославською, Київською (крім Києва), Херсонською (крім Миколаєва), Таврійською (крім Севастополя), Полтавською (крім козацьких і державних сіл) та Чернігівською губерніями. Поза вказаним простором євреям заборонялося селитися, унаслідок чого у 15 губерніях «смуги осілості» та 10 губерніях Царства Польського зосередилися 93,9 % євреїв або 11,11 % від усіх мешканців (на решті імперських земель частка євреїв становила менше 1 %) ¹.

Безпосередньо у Чернігові, як свідчать дані нижченаведеної таблиці, єврейська громада складала 30-40 % поміж загалу містян:

Таблиця 1

**Динаміка чисельності єврейського населення у Чернігові
(1862-1910 рр.)²**

Рік	Чоловіки: абсолютна/відносна чисельність	Жінки: абсолютна/відносна чисельність	Абсолютна чисельність єврейської спільноти	Відносна чисельність єврейської спільноти
1862	2477 (24,91 %)	1589 (34,05 %)	4066	27,83 %
1884	5000 (41,93 %)	4500 (45,61 %)	9500	43,77 %
1897	4273 (29,4 %)	4526 (34,4 %)	8799	31,7 %
1903	6233 (39,6 %)	5959 (38,6 %)	12192	39,1 %
1910	–	–	–	43,98 %

Як бачимо, упродовж 1862-1910 рр. зростали абсолютні й відносні показники чисельності єврейської спільноти. Найбільшими вони були 1884 та 1910 рр., сягаючи майже 44 % від загалу городян. Збільшення єврейського населення у Чернігові, зокрема, та в українських губерніях загалом, зумовлювалося, на думку А. Морозової, за рахунок міграцій із західних губерній і природного приросту. Натомість факт зменшення дослідниці пояснює еміграцією єврейства через правову дискримінацію, скупченість на обмеженій території, однобоку спрямованість економічної діяльності та, значним чином, після погромів 1881, 1905 рр.³ Вкажемо, що протягом 1897-1915 рр. Чернігівську губернію полишили, виїхавши за кордон, 30 тис. осіб⁴.

Усе ж, якщо євреї становили третину або четверту частину серед жителів Чернігова, то, природно, її представники повинні би мати належну квоту у

міській думі. Однак, це визначалося виключно на підставі Міських положень. Так, відповідно до першого законодавчого акту 1870 р. можливість залучення євреїв до громадського управління прописувалася у статтях 35 і 88: «у гласні міської думи може бути вибраний кожен, хто має право голосу на виборах (ст. 17, п. 1-3, 18, 19, 22), враховуючи у тому числі й осіб, які отримали це право за довіреністю (ст. 20 і 21). Число гласних із нехристиян не повинне перевищувати однієї третьої загального складу гласних» (ст. 35). «Євреї, – наголошувалося у ст. 88, – не можуть бути обрані на посади міських голів і виконувати їхні обов'язки. Чисельність членів міської управи з нехристиян не повинна перевищувати однієї третьої усього її складу»⁵. З огляду на це, маємо наступну картину представництва єврейської спільноти у міській думі:

Таблиця 2

Динаміка чисельності гласних-євреїв упродовж 1870-1893 рр.⁶

Роки каденції міської думи	Загальна чисельність гласних думи (чол.)	Чисельність гласних-євреїв (чол.)	Питома вага гласних-євреїв поміж міських гласних (%)
1870-1874	42	9	21,4 %
1875-1879	54	10	18,5 %
1879-1882	60	14	23,3 %
1883-1886	60	14	23,3 %
1887-1890	72	24	33,3 %
1891-1893	72	24	33,3 %

Наведена статистика переконливо свідчить, що частка делегатів від єврейської громади у міській думі Чернігова варіювалася у межах 18,5-33,3 %, збільшуючись услід за розширенням персонального складу розпорядчої інституції.

Реформа 1892 р. суттєво змінила означену етнічну характеристику. «Євреї, – вказувалося у Положенні, – не допускаються до участі у міських

виборчих з'їздах і зібраннях домовласників..., а також до заняття посад у міському громадському управлінні і до завідування окремими галузями міського господарства й управління... У міських поселеннях губерній, в яких євреям дозволяється постійне проживання..., крім міста Києва, євреї допускаються до виконання обов'язків міських гласних чи уповноважених за наступних умов... У кожному міському поселенні місцевою управою або міським старостою ведеться особливий список євреїв, які на основі Міського положення... могли б бути вибраними у міські гласні чи уповноважені. Із внесених у список осіб вибираються місцевим із земських і міських, або із міських справ, Присутством... міські гласні чи уповноважені числом, визначеним міністром внутрішніх справ, не більше, однак, однієї десятої частини загального складу думи або зібрання. На постанови Присутствія щодо означеного у попередній статті предмета скарги не приймаються (додатки 1-5 до ст. 24)». У ст. 44 доповнювалося: «число гласних із нехристиян не повинно перевищувати однієї п'ятої загального складу гласних (ст. 56). У тих міських поселеннях, де через недостатню чисельність християн виконання цього пункту було би ускладненим, відступ від нього дозволяється Міністром внутрішніх справ на підставі постанови місцевого із земських і міських, або із міських справ, Присутствія»⁷. Вчитавшись у вищевикладений зміст, можемо констатувати – міське законодавство 1892 р. позбавило євреїв права обрання представників до громадського управління. Персоніфікація думців-євреїв визначалася виключно волею членів Губернського із земських і міських справ присутствія, а не етнічної громади. При цьому, до уваги бралися характеристики на кандидатів-євреїв, надані поліцеймейстером.

Відтак, чисельність гласних-євреїв у складі Чернігівської міської думи 1893-1916 рр., порівняно з каденціями 1870-1893 рр., різко скоротилася:

Таблиця 3

Динаміка чисельності гласних-євреїв упродовж 1893-1916 рр.⁸

Роки каденції міської думи	Загальна чисельність гласних думи (чол.)	Чисельність гласних-євреїв (чол.)	Питома вага гласних-євреїв поміж міських гласних (%)
1893-1896	32	2	6,3 %
1897-1900	41	2	4,9 %
1901-1904	41	2	4,9 %
1905-1908	44	4	9,1 %
1909-1912	37	3	8,1 %
1913-1916	60	3	5 %

Отже, протягом чинності закону 1892 р. персональний склад міської думи Чернігова значно звужився. Мінімальне число складало 32 обранці 1893-1896 рр., максимальне – 60 осіб, делегованих 1913 р. Представники єврейської спільноти позбавлялися можливості суттєво впливати на рішення самоврядних структур, не кажучи вже про змогу лобювати інтереси етнічної громади. Їхня питома вага між гласних зменшилася з 18,5-33,3 % (за реформою 1870 р.) до 5-9 % (за реформою 1892 р.).

Та, вочевидь, найбільш гнітило єврейську спільноту те, що вона втратила право участі у виборах. Напозір стосовно неї порушився принцип самоврядності, оскільки представники єврейства не обиралися, а призначалися. З огляду на це, 1905 р. стався прецедент, коли четверо євреїв (почесний громадянин Чернігова Ісаак-Максим Маркельс, купці Веніамін Зорохович, Гірша Урін та спадковий почесний громадянин, купець Шлема Шлепянов), залучені у міську думу, показово відмовилися від громадських обов'язків. Зокрема, І. Маркельс, пояснюючи свій вчинок, наголосив, що таке «виняткове» ставлення до євреїв «...суперечить інтересам міста, інтересам єврейської частини населення, не відповідає гідності установи виборної, якою є дума, і

водночас є не зовсім справедливим щодо євреїв, які, завдяки цьому, викреслюються з числа осіб, наділених правом захищати інтереси міста; я, на мій глибокий жаль, вважаю не вправі брати на себе звання гласного Чернігівської думи, незважаючи на моє душевне бажання слугувати інтересам міста»⁹.

Позбавлення єврейства права участі у виборах гласних пояснювалося тогочасною загальноімперською політикою. Не можна не погодитися з С. Гольдіним, що, «... з 1880 р. російська влада вбачала у євреях надзвичайно серйозну і реальну загрозу, яка вимагала вжити заходи для захисту режиму, соціальної стабільності й громадського порядку. І в цієї загрози було декілька аспектів: роль євреїв у революційному русі, у російських економічних та інтелектуальних елітах, їхній вплив на економічний стан беззахисних і відсталих селян – головної опори режиму». «Правляча бюрократія, – твердить дослідник, – була переконана, що єврейський пролетаріат і єврейський капітал разом прагнуть повалити владу, яка позбавила євреїв багатьох прав. Ймовірність масового напливу освічених євреїв в еліти (як це сталося на Заході) викликала страх перед засиллям єврейства і неможливістю зберегти у такому разі національний характер Росії. Такі фобії та стереотипне ставлення до єврейства бюрократія поділяла зі значною частиною соціуму, через те урядові заходи і рішення приймалися у контексті обговорення «єврейського питання» і в пресі, і в суспільстві»¹⁰.

Однак, оцінюючи в цілому стосунки між різними етносами в українських землях імперського часу, варто розуміти, що правове та економічне становище євреїв в Україні визначалося, в першу чергу, політичною стратегією держав-поневолювачів, а не ставленням українського народу, який сам був об'єктом гноблення¹¹.

Стосовно ж міських гласних Чернігова, то вони відкрито висловлювали невдоволення фактом відсторонення єврейської громади від виборчого процесу й різким скороченням їхніх представників у думі. У лютому 1905 р. Чернігівська міська дума проголосувала клопотання про внесення коректив у

Положення 1892 р. з тим, аби збільшити загальне число депутатів й безпосередньо гласних-євреїв. Своє прохання аргументували суто прагматичними потребами. «Склад думи м. Чернігова, – читаємо у поданні, – і без того мало чисельний, не відповідає обсягу справ, ... покладених на думу населенням і законом; зменшення його за рахунок гласних євреїв несправедливо і, навряд чи, правильно з формальної точки зору»¹². Звідси випливала сутність клопотання: «призначати євреїв не в загальне число гласних, а понад те число... Від того і громадське управління не потерпало би, так як число гласних і працівників збільшилося б; представництво інтересів єврейського населення стало би повним; дух закону був би дотриманий»¹³.

На жаль, означене прохання не було задоволене. 1906 р. міністр внутрішніх справ Петро Столипін запропонував імператорові відмінити обмеження щодо євреїв, «які особливо дратують єврейське населення Росії й не приносять ніякої користі,... тільки активізують революційні настрої єврейської маси...», та це звернення лишилося без уваги¹⁴. Загальне виборче право запровадили тільки після руйнації монархії, у часи Тимчасового уряду.

Таким чином, викладена добірка фактів дозволяє твердити, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Чернігові була численна єврейська громада, яка становила 30-40 % від загалу містян. Відповідно до виборчої системи 1870 р. її представники обиралися до складу міської думи й посідали 18,5-33,3 % місць поміж гласних. Закон 1892 р. кардинально змінив умови формування самоврядних інституцій, в результаті чого єврейська спільнота була позбавлена права делегування думців. Вони не обиралися, а призначалися членами Губернського із земських і міських справ присутствія, чим вочевидь порушувалася одна з ключових засад самоврядування – принцип виборності. Чисельність гласних-євреїв стрімко скоротилася, порівняно з Положенням 1870 р., сягаючи 2-4 осіб або у відносному вимірі 5-9 %.

Джерела та література:

- ¹ Морозова А. Єврейське населення лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. / А. Морозова. – К., 2009. – С. 66.
- ² Підраховано за: Морозова А. Єврейське населення лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. / А. Морозова. – К., 2009. – С. 66.; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVIII. Черниговская губерния. – Чернигов, 1905. – С. 1, 111.; Календарь Черниговской губернии на 1905 г. – Чернигов, 1904. – С. 228.
- ³ Морозова А. Названа праця. – С. 71-72.
- ⁴ Там само. – С. 75.
- ⁵ Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2-е. – Том 45 (1870). – Часть 1: Законы (47862 – 48529). – Закон № 48498. – С. 821-839 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nlr.ru/res/law_r/search.php?regim=4&page=821&part=934
- ⁶ Підраховано за: Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления: 1870-1900 гг. – Чернигов, 1901. – С. СХХVIII.
- ⁷ Полное собрание законов Российской империи. – Собрание (1881 – 1913). – Том 12 (1892): Законы (8215 - 9216). – Закон № 8708. – С. 430-456 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nlr.ru/res/law_r/search.php?regim=4&page=430&part=1608
- ⁸ Підраховано за: Чернігівський обласний державний архів (далі – ЧОДА), ф. 145, оп. од. зб. 782, арк. 4 зв.; ЧОДА, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1165, арк. 58 зв.; Шара Л. Чернігівська міська дума (70-90-і роки XIX ст.) / Л. Шара. – Чернігів, 2010. – С. 47,48.
- ⁹ ЧОДА, ф. 145, оп. 3, од. зб. 1558, арк. 89, 89 зв.
- ¹⁰ Гольдин С. Еврей как понятие в истории имперской России / С. Гольдин // «Понятия о России»: к исторической семантике имперского периода. – Т. 2. – М., 2012. – С. 366.

¹¹ Погребінська І. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / І. Погребінська // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 124.

¹² ЧОДА, ф. 145, оп. 3, од. зб. 1558, арк. 14.

¹³ ЧОДА, ф. 145, оп. 3, од. зб. 1558, арк. 15.

¹⁴ Морозова А. Названа праця. – С. 54.